FOBIEËN

Jonckheere Lieven

De mens onderscheidt zich van het dier niet door een of andere psychische normaliteit, wel doordat hij psychisch ziek kan worden : neurose, psychose, perversie. Daarbinnen onderscheidt zich een vorm van neurose, de fobie die ons hier vanavond bezighoudt. Met de fobie laten we dus de psychosen en de perversies links liggen en houden we ons bezig met de kern der neurosen.

Waardoor onderscheidt zich die fobie. Waardoor kan ik zeggen dat ze de kern der neurosen vormt. Als antwoord op die vraag geef ik u de tweeledige stelling die ik hier vanavond verdedig. De fobie is de meest frequente van alle psychische ziekten. Observatie die ik tot een provocatieve stelling wil verheffen : iedereen hier koestert ergens diep in zijn hart een fobie, een verborgen vrees voor iets. De fobie is de vroegste psychische ziekte, ze is de eerste kinderziekte met een psychisch mechanisme. Ik zal proberen te tonen dat die twee observaties samenhangen. Omdat de fobie de allereerste psychische ziekte is, is praktisch niemand vrij ervan. Omdat ons psychisch leven begint met een fobie, geraken we er nooit meer echt van af.

U heeft reeds een bezwaar. U zal zich afvragen of dergelijke fobie nog wel abnormaal is, of we ze nog een ziekte mogen noemen. De fobie hangt inderdaad ten nauwste samen met de "normaliteit". Als potentiële analysant prijst u zich gelukkig met uw kleine fobie. Als analytici moeten wij oppassen dat we uw kleine fobie niet zomaar afpakken, we moeten weten wat we doen als u ons komt vragen om uw fobie weg te nemen.

VOLWASSEN FOBIEEN

Laat ik inderdaad beginnen bij het begin. U stapt naar een analyticus met uw fobie. Die zwiert u niet meteen op de sofa, maar heeft eerst een paar gesprekken met u. Onder vier ogen. En daarbij hij u uw probleem uiteenzetten. Gesteld dat u over uw fobie begint, dan vraagt hij u van die te verduidelijken. Onbegrijpelijke angst voor straten, pleinen en trappen blijkt dan misschien de angst om op die plaatsen te vallen. Angst voor vogels wordt dan bij voorbeeld angst om door vogels in de ogen gepikt te worden, uitwerpselen in de ogen te krijgen.

Eerst was de angst zo verbijzonderd, achteraf is ze als het ware vervaagd, onbestemd geworden. Het lijkt er dus op dat de mensen zelf niet willen weten waarvoor ze eigenlijk bang zijn, alsof ze ook niet willen dat de anderen zouden weten waarvoor ze eigenlijk bang zijn. We zeggen graag dat we bang zijn voor iets, doch zeggen niet graag waarvoor. In onze fobieën tonen we dat we bang zijn voor datgene waarvoor we eigenlijk bang zijn.

Welke is de reden van die karakteristieke vervaging van de fobische inhoud. Enerzijds weet het subject wel dat zijn fobische vrees iets te betekenen heeft, anderzijds wil het niet weten wat. Wat die fobie betekent, wordt inderdaad vaak pas duidelijk als de vervaging is ongedaan gemaakt, als de fobie in haar oorspronkelijke, verbijzonderde vorm is hersteld. Op dat moment blijkt vaak dat de fobie een vorm van "seksuele symboliek" is.

Dit valt natuurlijk voor elk geval afzonderlijk te bekijken. In de literatuur zijn gevallen bekend waarin een straatfobie, verbijzonderd als vrees van "op straat te vallen", een reactie is op het verlangen om "een publiek gevallen vrouw te zijn". En dat kan zowel een man als een vrouw overkomen. Een raamfobie, verbijzonderd als de vrees om "in het kader van dat raam te verschijnen", om "achter dat raam te gaan zitten", is vrij vaak het antwoord op het verlangen om "het raam te doen". Niet alleen de straat op willen, niet willen "alleen gaan wandelen", dat kan een uiting zijn van het verzet tegen het idee dat men "wandelen gestuurd wordt". Ik zal dan alleen de straat op durven aan de hand van de persoon die mij eventueel zou kunnen wandelen sturen.

Als ze voldoende verbijzonderd wordt, wordt vaak op het eerste zicht al duidelijk dat de fobie een vorm van "seksuele symboliek" is. Wel een bijzonder soort "symboliek", want we zien dat de fobicus in de drie gevallen die we zojuist zagen, het slachtoffer is van de dubbelzinnigheid van talige uitdrukkingen. Wat hij figuurlijk verlangt, gaat hij letterlijk vrezen : "een gevallen vrouw zijn", "het raam doen", "wandelen gestuurd worden". De fobicus staat dus verdeeld tegenover die uitdrukkingen : moet hij ze op zich nemen, moet hij zich ertegen verweren.

Soms laat de fobie zich niet verbijzonderen. Geen nood echter. In die gevallen is de "seksuele symboliek" vaak reeds duidelijk op het niveau van de meest vage formulering van de fobie. Een patiënt heeft het tegen Freud over zijn keverfobie, "Käfer" die de patiënt de gelijkluidend uitroep, lang geleden, van zijn moeder in herinnering brengt : "Que faire" (haar besluiteloosheid tegenover het huwelijk met zijn vader, besluiteloosheid zoals overgeleverd door haar moeder). Zijn fobie is de vrees om weer eens met dat "Que faire", met die "Käfer" van het moederlijk verlangen geconfronteerd te worden.

Een eerste voorlopig besluit. Het "symbolisch" en "seksueel" karakter van de fobie wordt slechts duidelijk als men de fobicus aanmoedigt om zich volledig uit te spreken over zijn fobie, daarrond alles te vertellen wat in zijn gedachten opkomt. Slechts wanneer men hem aanmoedigt om over zijn fobie te spreken alsof ze een echt gevaar betreft, kan men zien dat ze geen echt gevaar betreft, maar wel een "seksueel" gevaar "symboliseert". Welk "seksueel" gevaar het fobisch gevaar "symboliseert", dat weet de analyticus in geen enkel geval van tevoren. Het is de fobicus zelf die weet en niet wil weten, die verdeeld is.

Ik kan nog op een aantal andere paradoxen wijzen in verband met het fobisch gevaar, waaruit blijkt dat het gevaar niet reëel is, maar wel, op een bepaalde wijze, "symbolisch" moet begrepen. In de voorafgaande gesprekken tracht men de fobicus tot een andere kijk op zijn fobie te brengenn, moet men hem tot het inzicht brengen dat ze iets voor hem betekent. Mens scheidt de fobicus van zijn fobie.

Sommige mensen hebben een honden- of een kattenfobie. Ze durven ze niet aanraken, niet eens ernaar kijken. Anderzijds kunnen sommigen geen hond of kat zien zonder meteen intiem te worden met het beest. Juist die mensen met een honden- of kattenfobie waren vroeger niet van die beesten weg te slaan. Met de fobie is hun houding omgekeerd : het eens geliefde wordt nu gevreesd. Hetzelfde geldt voor situatiefobieën : situaties of plaatsen die vroeger om één of andere reden geliefd waren, worden in de fobie gemeden. Vroeger graag alleen, nu niet meer. Men begint iets te vrezen omdat men er teveel naar verlangt.

Die dubbelzinnigheid blijkt vaak reeds uit het gedrag van de fobicus, zoals hij dat zelf beschrijft of vertelt aan zijn analyticus. Men heeft inderdaad vaak de indruk dat hij houdt van/aan zijn gevaar, dat hij er niet zonder kan. Iemand met een liftfobie zal nooit ver van een lift verwijderd zijn, iemand met pleinvrees zal nooit al te ver van de grote markt wonen, iemand met een AIDS-fobie gaat op haast vanzelfsprekende

wijze aan de rand van de rosse buurt wonen. Men heeft er als het ware behoefte aan om dat gevaar constant voor ogen te blijven houden, men mag het nooit echt uit het oog verliezen. Dat gevaar is een oriëntatiepunt in de realiteit. Iemand met een hondenfobie zoekt meteen de hele buurt af tot er een hond gevonden is en gelocaliseerd, waarvoor hij bang kan zijn. Rond dat vast punt kan vanaf dat moment de realiteit van die persoon georiënteerd, georganiseerd, vorm aannemen.

KINDERFOBIEEN

We zijn aangeland bij het keerpunt van mijn voordracht. Ik hoop dat wat ik tot nog toe over de volwassen fobie gezegd heb, dat dit alles voldoende grof, onwaarschijnlijk, gekunsteld, gezocht en zelfs enigzins kinderachtig is overgekomen. Want ik wil u daarvoor nu de reden geven.

De volwassen fobieën moeten juist op zulke "seksuele", onwaarschijnlijke, gekunstelde en kinderachtige wijze verklaard, doordat ze eigenlijk niets anders zijn dan een heropleving van vroegere kinderfobieën. Een volwassen fobie valt altijd terug op een infantiele fobie, geen volwassen fobie zonder kinderfobie.

Dat is het eigene van de psychoanalytische benadering van de fobie. Als een volwassene afkomt met zijn fobie, laat de analyticus die fobie eerst meer verbijzonderen. De "seksueel-symbolische" interpretatie die hij van daaruit kan geven, krijgt slechts zin tegen de achtergrond van de infantiele fobie. Men kan een volwassen fobie niet begrijpen of genezen zonder terug te vallen op de infantiele fobie.

Ik zal eerst even, kort, de cruciale betekenis van de kinderfobie uit de doeken proberen te doen. Om dan achteraf te tonen hoe wij, volwassenen, op een paar punten daarvan nu nog allemaal, in onze min of meer verborgen fobieën, de vruchten plukken. Die kinderfobie is zo belangrijk dat ik zou durven beweren dat ieder van ons een kinderfobie moet hebben gehad: ze is de voorwaarde voor onze neurotische "normaliteit". Twee provocatieve uitspraken in verband met dat groot en onbegrijpelijk woord van de "normaliteit". Om degenen die het meest op hun gemak zijn even zenuwachtig te maken : als u geen infantiele fobie gehad heeft, dan bent u niet normaal. Om degenen die het minst op hun gemak zijn even gerust te stellen : wie last van volwassen fobieën heeft, die heeft een kinderfobie gehad, en die kan hier van nu voort op zijn twee oren slapen : gij zijt normaal.

Waarom zijn die kinderfobieën nu zo belangrijk voor de normaliteit, voor de normale relatie tot de realiteit, oriëntatie in de realiteit. Om dat te begrijpen, moeten we twee types van kinderfobieën onderscheiden : fobieën waarmee het kind aan de moeder gekoppeld is en fobieën waarmee het aan de vader gekoppeld wordt.

De fobieën die met de moeder te maken hebben, kunnen optreden van zeer vroeg na de geboorte. We noemen ze de situatiefobieën. De belangrijkste zijn : angst voor het donker, de stilte, de eenzaamheid en nieuwe personen. In die situaties kan het seksueel verlangen naar de moede niet bevredigd. Op dat moment wordt het omgezet tot angst voor die situaties (waarin het verlangen niet kan bevredigd, waarin de moeder gemist wordt).

Die eerste situatiefobieën behoudt ongeveer iedereen voor de rest van zijn leven, en dat vaak zelfs op vrij bewuste wijze. Ook voor de volwassene blijven die situaties unheimlich, dat wil zeggen dat we ons in die situaties bewust worden van het onbevredigde van ons verlangen. Het is vaak in die situaties, om de angst of het onbevredigd zijn van het verlangen op te heffen, dat we seksueel hyperactief worden : donker, eenzaamheid, stilte, nieuwe personen. Vaak heeft de angst voor eenzaamheid, donker en stilte dan secundair ook te maken met het gevaar voor die seksuele hyperactiviteit (masturbatie) dat in die situaties op de loer ligt.

Dat waren de situatiefobieën, gekoppeld aan het onbevredigd verlangen naar de moeder en de infantiele masturbatie die daar vaak mee gepaard gaat. Situatiefobieën waar we niet meer vanaf geraken voor de rest van ons leven. Het is echter slechts aan het tweede soort fobieën, waarmee het kind aan de vader wordt gekoppeld, dat wij zoveel belang hechten als eerste psychische ziekte, en waarvan wij de voorwaarde maken van de volwassen normaliteit met haar fobieën.

Situatiefobieën kunnen reeds zeer vlug na de geboorte optreden. De vaderlijke fobieën treden later op, bij iets oudere kinderen, vanaf het moment dat het kind kan spreken. Vanaf het moment dat het ergens een dier kan benoemen; die vaderlijke fobieën zijn inderdaad de infantiele dierfobieën. Vanaf het moment dat het kind het woord "poesje" kan koppelen aan verschillende voorwerpen, een kat, maar ook een hond, zelfs een autootje, vanaf dat moment is het in principe vatbaar voor een kattenfobie. Het is voldoende dat het kind iets als "poesje" kan benoemen, opdat het er prompt bang zou voor worden.

We gaan eerst na hoe die infantiele dierfobie tot stand komt en wat de vader daarmee te maken heeft. Ik zal op didactische wijze, dat is op 1, 2, 3, een aantal logische tijden op een rijtje zetten.
1. Het kind kan tot op een bepaalde leeftijd zeer braaf zijn en een perfect koppel vormen met de moeder. Samen uit, samen thuis (in bed, in bad, op het WC). Het kind is alleen bang als het de moeder niet in zijn onmiddellijk gezichtsveld heeft. Een paar kleine situatiefobietjes dus, geen enkel probleem. Buiten het feit dat het kind nogal wat belangstelling koestert voor de eigen geslachtsdelen en daar ook de belangstelling van de moeder voor opeist. En ook nogal wat belangstelling heeft, en verkeerde gedachten, over haar geslachtsorganen.
2. De moeder-met-kind-idylle kan echter wreed verstoord. Op een bepaald moment begint het kind angstig te worden, en dat zelfs als de moeder erbij is. Een andere angst dus dan die der situatiefobieën.
3. Dat kan culmineren in een soort nachtmerrie, een pavor nocturnusachtige toestand, waaruit het kind 's nachts schreiend wakker wordt. Omdat het een "paard" in zijn slaapkamer heeft gezien, "wolven", een "klokodil".
4. En vanaf dat moment kan het alle tekenen van een infantiele fobie gaan vertonen. Dat wil zeggen dat het kind met dat woord "wolf", of "paard", of "klokodil", allerlei dingen gaat benoemen waarvoor het bang is, of beter, juist bang wordt. Alles kan op een bepaald moment het masker opzetten van een angstwekkende "wolf", "paard" of "klokodil".
5. En ten slotte zal die wolven-, paarden- of krokodillenfobie altijd vrij spontaan verdwijnen.

Wat is er gebeurd, hoe werd die eerste, vredige moeder-kind relatie zo wreed verstoord. Ik verklap u meteen de clou. De infantiele dierfobie die de verhouding moeder-kind komt storen, die het kind dus bang maakt terwijl het bij de moeder is, dat is een eerste uiting van het Oedipuscomplex. Dat wil zeggen een eerste wijze waarop de vader orde op zaken komt stellen tussen moeder en kind. Het dier waarvoor het kind bang wordt, dat is dus een soort plaatsvervanger van de vader. Het kind vreest door dat vaderdier gestraft te zullen worden voor zijn intimiteit met de moeder. En vanaf dat moment gaat het overal die dreigende vader zien, gaat het zijn hele wereld herorganiseren in functie van dat vadergevaar.

Er is een term die ik hier, niet zonder spijt, moet laten vallen. En dat is de castratie. Als we meer metapsychologisch, meer structureel op het probleem van de infantiele dierfobie en van de fobie überhaupt zouden ingaan, dan zou die castratie de kern van de zaak blijken. Wat het kind van dat fobisch vaderbeest vreest, is de castratie. Het kind vreest gebeten te worden : zeer vaak in de geslachtsorganen zelf, of ook in de vingers waarmee het altijd aan zijn geslachtsorganen zit.

Bij voldoende verbijzondering van een volwassene fobie zal vaak de "castratiesymboliek" meteen in het oog springen. Die fobie is vaak slechts een travestie voor de verjaarde infantiele angstvoorwaarde van de castratie. Bijvoorbeeld een vogelfobie als angst om de ogen uitgepikt te worden. Het is zelfs zo dat de karakteristieke vervaging van de fobische zin tot een bepaald woord, de bedoeling heeft die castratiedreiging te camoufleren. Ik zal u dus niet verder over die castratie onderhouden.

We keren terug naar de concrete vader-moederverhouding in de infantiele dierfobie. Met een aantal interessante paradoxen die ook in de volwassen fobie blijven verder leven. Het kind zoekt een soort vaderlijk beest waarvoor het bang kan zijn omwille van zijn liefde tot de moeder. Het eerste resultaat daarvan is echter dat het kind meer dan ooit aan de rokken van de moeder hangt, intiemer dan ooit kan worden met haar. Dat is een eerste paradox. Het is pas in een tweede tijd dat de vaderangst voor het fobische beest die intimiteit met de moeder verbreekt en, nieuwe paradox, leidt tot intimiteit met de vader. In het beste geval neemt de vader in de loop van de dierfobie van zijn kind, zijn verantwoordelijkheid op. En is het de vader die samen met zijn kind de wereld intrekt.

Die paradoxen kunnen interessant zijn om na te gaan door wie de volwassen fobicus zich graag laat begeleiden in zijn gevaarvolle wereld, door welke Oedipale figuren.

We hebben gezien hoe de infantiele dierfobie een uiting is van het Oedipuscomplex dat via de castratie orde op zaken komt stellen in de verhouding met de ouders. Het is nu uitermate leerzaam, voor de volwassen fobie, om te zien vanwaar het kind zijn fobisch dier haalt. "Wolf", "paard", "klokodil" en andere beesten heeft het merendeel in zijn prentenboeken leren kennen. U kent dat, de moeder die als God de Vader de dieren benoemt in prenten- en kleurboekjes. Dat is de Boze Wolf, en dat de Krokodil met Haar Grote Muil. Eerst wil het kind dat de moeder die beesten telkens opnieuw toont en benoemt, het is er als het ware verliefd op. Plots wordt het er echter bang voor. Het kind wordt eerst bang voor de dieren op papier, waarvan het via zijn moeder leerde te houden. En het is pas van daaruit dat het bang kan worden voor de dingen in de werkelijkheid. Dus eerst de hond op papier en dan pas die van de buren, en de kat en alwat leeft bij die buren. Dat is het tegengestelde van wat de psychologie beweert, dat het kind van het concrete naar het abstracte zou evolueren. Omgekeerd dus : eerst het moeilijk woord, "klokodil" bij voorbeeld, dan de beesten in de realiteit.

We zien hetzelfde is bij de volwassen fobie. In de wijze waarop hij bang wordt, is de volwassene kind gebleven, ook hij wordt eerst bang tegenover een gevaar op papier, tegenover iets waarover hij een betekenisvolle figuur een verhaaltje heeft horen vertellen. Ook de volwassene wordt fobisch tegenover alwat hij leert kennen via zijn prentenboekjes, stripverhalen, kleurboekjes. Hij wordt fobisch tegenover iets waardoor hij werd gefascineerd op zijn kleuren-TV, of in zijn boulevardblaadje. Van daaruit gaat hij dat gevaar in de werkelijkheid zoeken.

FOBIE EN FANTASMA

Ik heb er op gewezen vanwaar dat onrealistisch" of "symbolisch" gevaar van de fobie komt. Maar wat doet de fobicus nu met dat gevaar, waarom heeft hij dat nodig. Ook hier is de infantiele dierfobie voorbeeldig. We zien dat het kind zijn fobisch vaderbeest op twee fronten inzet : enerzijds in zijn alledaagse realiteit, anderzijds in zijn fantasieleven.

Enerzijds is dat fobisch vaderbeest een oriëntatiepunt in de moederlijke huis-, tuin- en keukenrealiteit van het kind. Dat beest bakent de grenzen af die het kind niet mag overschrijden. Terwijl het kind zodoende letterlijk beperkt wordt in de ruimte, zal het echter terzelfdertijd, en ook met dat fobisch beest, volop zijn

eigen fantasiewereld verkennen. Althans, dit gebeurt in het gunstigste geval. Het kind kan zich dankzij dat fobisch beest vrij bewegen in zijn fantasiewereld tot het een bepaald fantasma gevonden heeft waarmee het zijn Oedipuscomplex, zijn verhouding tot zijn ouders, of de castratie-angst op min of meer gelukkige wijze kan afsluiten.

Met dat fantasma is de fobie ten einde. Dankzij dat fantasma kan het kind weer overal komen in de realiteit, het kan weer onder de mensen komen, het hoeft zich geen ruimtelijke beperkingen meer op te leggen. Met dat fantasma draagt het zijn beperking in zich mee.

Welke lessen kunnen we daaruit trekken voor de volwassen fobie. Een grote les : dat de fobie optreedt op het moment dat het fantasma geraakt is, fantasma dat we dankzij de infantiele fobie voor het eerst hebben gevonden. Van zodra deze innerlijke beperking in onze omgang met de realiteit wegvalt, geraakt wordt, moeten we ons weer eens letterlijk in de ruimte gaan beperken, via de fobie. Voorlopig, dit wil zeggen tot we weer een voldoende stabiel fantasma gevonden hebben, waarmee we weer onder de mensen kunnen komen, waarmee we ons weer thuis kunnen voelen in de realiteit. Ge moet niet meer thuis blijven, vermits ge de plaats waar ge thuis zijt, uw fantasma, met u meedraagt.

Ik heb echter ook gezegd dat iedereen van ons ergens diep in zijn hart een fobie koestert. Daar moeten we ook de gevolgen uit trekken. Dat betekent gewoon dat we, ondanks ons stevig en onaangeroerd fantasma, ons toch ergens niet thuis voelen. Dat er toch ergens een punt is waarop we niet durven komen, waarvoor we fobisch zijn. Was dus gebeurt bij het manifest worden van de fobie, dat is gewoon een uitbreiding van die plaats waar we niet thuis zijn, en dat doordat de accordeon van het fantasma geraakt werd, ineenkrimpt.

En om te besluiten, wil ik nog een vicieus punt aanraken. Infantiele fobieën verdwijnen merendeels vanzelf. En ook voor de opflakkeringen van de volwassen fobie is dat het geval. De vraag wordt dan uiteraard : waarom moet je er dan nog naar een psychoanalyticus mee lopen. Ik kan alleen maar zeggen : als ge een fobie hebt, profiteert ervan om in analyse te gaan voordat het te laat is, d.w.z. voordat uw fobie vanzelf verdwenen is. Waarom. Als ge een fobie krijgt, dan betekent dat dat ge ergens in uw fantasma zijt geraakt en dat ge de angst die daarbij optreedt, op de eerste de beste manier hebt proberen te bemeesteren. En dat is een interessante uitgangssituatie om tot uw werkelijk probleem door te dringen. Uw werkelijk probleem, namelijk uw onmogelijke verhouding tot het reële, tot de sexualiteit, zoals begonnen in uw kindertijd, wordt er toegankelijk mee. U kunt beter in analyse gaan vanuit uw fobie als teken van de doorbreking van uw fantasma, dan vanuit uw vast en gefixeerd fantasma dat ge via de analyse probeert te realiseren.

DE FOBIE IN DE PSYCHOANALYSE

Jonckheere Lieven

(Culturele Kring Meulestede 16-10-90)

Waarom moeten we het in een culturele kring ook eens hebben over vervelende zaken zoals psychische ziekten, bijvoorbeeld de fobie. Moeten we onze tijd hier niet zo aangenaam mogelijk doorbrengen, ons dus beperken tot het bewieroken der grote culturele instituties zoals Kunst, Religie, Wetenschap, etc., waardoor de mens zich, ondanks alles, toch nog enigszins thuis voelt op deze barre aarde. Freud, in zijn psychoanalyse, heeft echter vastgesteld dat die cultuur op zichzelf ook weer een bron van onbehagen is. Dat onbehagen in de cultuur vertaalt zich immers in allerlei psychische ziekten die we stuk voor stuk kunnen begrijpen als de individuele karikaturen van de zojuist aangehaalde collectieve instituties. Zo lijkt de dwangneurose een karikatuur van een religie, de hysterie een karikatuur van de kunst en de paranoïa een karikatuur van de wetenschap. De mislukking in die individuele psychopathologie is dus minstens even tekenend voor de cultuurlijke natuur van de mens als het succes in die collectieve instituties. Geen cultuur zonder waanzin.